

ТРАГЕДИЯТА НА СТЕФАН ЦВАЙГ

ЕРАЗЪМ И ЛУТЕР

Ефрем Каранфилов

Този, който не може да бъде Еразъм,
желае да бъде епископ.

Л а б р ю е р

През 1942 г. в Бразилия на шейсет и една годишна възраст се самоуби световноизвестният писател Стефан Цвайг. Причините за това, както често става при самоубийствата на истински творци, бяха от духовно естество. Писателят ги изложи в своята предсмъртна изповед. Ето ги: „Да започна отново живота си на шейсетгодишна възраст — за това са необходими особени сили. А монте се изчерпаха през дългите години на бездомни скиталчества. Ето защо смятам, че е най-добре да напусна своевременно и достойно живота, в който върховно благо за мен бяха личната свобода и доставящият ми огромна радост умствен труд. Поздравявам всички мои приятели. Възможно е те да видят утринната зора след тази дълга нощ. Аз, най-нетърпеливият, си отивам по-рано от тях. . .“

Сред фанфарните комюникета за военни победи, сред настръхналата човешка омраза тази смърт на големия писател сякаш премина незабелязано. Но тя отекна болезнено в сърцата на много хора, пръснати от двете страни на окопите. Тя им припомни за отминалите кротки радости на духа, за възторжените срещи с ярки човешки характери, за неотмиращата хубост на човешкото слово. В атмосферата на масови убийства, която сякаш притиска и притъпява чувствителността, тъгата по обичания писател беше твърде лична, твърде интимна и нежна.

Смъртта на Цвайг е логически финал на неговия живот. Той не загива в битка срещу врага като Екзюпери, не потъва в синевината на небето със своя самолет, една героическа и съвременна смърт. Той, изгнаникът както толкова други творци, не намира сили да изчака отмирането на бурята. Цвайг не се самоуби с огнестрелно оръжие, което е дълбоко ненавиждал като израз на човешкото насилие, нито пък с отрова, която дълбоко е презирал като израз на човешката подлост. Той пожелава да умре кротко, спокойно и красиво, така както са умирали римските патриции, когато се е спускала нощ над техния живот.

В предсмъртната си изповед Цвайг се оплаква от бездомното скиталчество. Той, който винаги е смятал за своя родина държавата на книгите, на изкуствата и радостите на духа, в последните мигове дълбоко тъгува за страната, дето е преминала неговата младост. Той, големият пътешественик, трогателно мечтае за мир и спокойствие. Протегнатият бял път, който се губи зад хоризонта, радост за младините на писателя, става кървяща рана за неговата старост. Защото скитникът на младини

на старини се е превърнал в беглец. Подвижната линия на хоризонта пред погледа непрекъснато е мамела младия човек. Плущащият камшик на насилието, който е свистял зад тила на стария писател, непрекъснато го е карал да бяга.

Той бяга пред вихъра на човешката омраза. Той не може да му се съпротивлява, нито дори да остане на мястото си и да се задуши в тежката атмосфера, както стори това сродният му по дух Карел Чапек. Стефан Цвайг загива в залеза на своя живот и в залеза на своята епоха. Една смърт без воля за победа, дори без воля за търпение. Човешката воля се е стопила най-напред и след нея се е стопил човешкият живот. Сред множеството самоубийства на писатели от Есенин до Хемингуей, самоубийството на Цвайг е може би най-логично. За него бяха написани множество обяснения, но всички те в своята същност са еднообразни и непротиво-речиви. Ето например думите на Франс Верфел, близкия приятел на Цвайг за неговата смърт:

„Хуманистическият оптимизъм беше религията на Стефан Цвайг. Илюзията за безопасността той беше наследил от своите предци. Цвайг беше човек, предаден с детинска самозабрава на религията на хуманността, под сянката на която израсна. Нему бяха познати и бездните на живота, към които се приближаваше като художник и психолог. Но над него сияеше безоблачното небе на младостта му, на което той се кланяше — небето на литературата и изкуствата, единственото небе, което либералният оптимизъм познаваше и ценеше. Очевидно, помръкването на това духовно небе беше за Цвайг удар, който той не можеше да понесе.“

Понятието либерален оптимизъм е твърде общо, но „безоблачното небе на младостта“ ни кара да си припомним атмосферата, в която е израсъл писателят и в която се е сформирала сърцевината на неговата творческа индивидуалност.

А това е австроунгарската столица в края на миналия и в началото на нашия век. Когато се говори за литературните центрове по онова време, обикновено се забравя Виена. Но тя се откроява сред най-своеобразните. Тук се създава духовно ядро, което влияе върху европейската култура. Дори и върху нашата литература. Мъчно бихме разбрали например поезията на Теодор Траянов и то не само ранната, но и „Пантеон“, без да си припомним Виена преди Първата световна война, пък и след нея.

Тук са живели и творили Артур Шницлер, Хуго фон Хофманстал, Пьотр Алтенберг, и най-големият между тях, един от най-нежните лирици на Европа — Райнер-Мария Рилке. Все по това време във Виена започва да чете лекциите си онзи млад психиатър, който трябваше да упражни такова влияние върху западната литература — професор Фройд.

Това е времето на духовния индивидуализъм, на изтънчената чувствителност, на бягството от проблемите на живота, на бягството от живия допир с народа и стремеж за създаване на някакъв духовен елит, който трябва да спаси човечеството. Ние си спомняме мечтата на Васермановия Ирлен от „Ецел Андергас“ за „духовните фарове“, пръснати навред из Европа, които си пращат светлинни сигнали един на друг и покриват стария континент с мрежа от светлина.

Това е времето на буржоазния демократизъм и индивидуализъм, който изглежда стабилен и вечен. Той си създава свой хуманизъм, по същество абстрактен, но свързан с литературата. Цялата тази надслойка на духовния елит е проникната дълбоко с литературата и изкуствата. Това е последният голям блясък на хуманитарните науки. Дори най-прославените

държавници се стремят да бъдат не само приятели на литературата, но и писатели. Да си припомним ли за Клемансо, Барту, Ериу, за социалисти като Макдоналд и Леон Блум? Това беше времето на изящната фраза, на красноречието, на големите парламентарни оратори, на големите съдебни оратори, почти всички литератори. Литератори бяха Шедестанж и Лабори във Франция, Кони и Плевако в Русия. Дори учените, представителите на най-точните науки бяха хуманисти. Достатъчно е да споменем името на най-великия от тях — Алберт Айнщайн.

Когато четем една от изповедните книги на Цвайг — „Светът от вчера“, ние чувстваме преди всичко този дух на вяра в индивидуализма, в литературата, в един абстрактен и далечен, но облян с лъчи хуманизъм. И този дъх ни облъхва не само от спомените на Цвайг, но и от спомените на редица негови съвременници. Нека прочетем например Андре Моруа. Въпреки голямата разлика в творческите индивидуалности на писателите, спомените им твърде много си приличат — описват едни и същи хора, изпълнени са с един и същи дух. Та не може да бъде и другояче. Нали една и съща социална действителност ги е създала, залязващото слънце ги е огрявало. Залезът твърде често е красив. Последните лъчи са приласкаващи и нежни.

Но въпреки това тези големи творци са реалисти. Те са изпълнени с творчески възможности, за да се стремят към всевъзможните форми на декаданса, който често обича да се прикрива със знамената на авангардизма. Те са поклонници на великата руска литература, вдъхновяват се от нея и предпочитат да имат за свой учител Достоевски пред Фройд. Цвайг написа книга за виенския психиатър, но никога сериозно не се опита да превъплътява идеите му в своето творчество. А Франсоа Морияк, израсъл с младата слава на Фройд, изрече най-злата присъда срещу този революционен ученик на Шарко: „Фройд дойде като пророк, обещаващ да открие всички духовни тайни. Но той откри само едно потайно място, което се нарича клозет.“

Те всички, тези забележителни творци, дори най-проникновените от тях, като Валери или Томас Ман, чувстваха поетичната печал на залеза, но не схващаха ужаса на нощта, която идваше. Те се радваха на своята приказна държава, на духа, но не разбираха трагедията на нейната ефимерност. Бурята на Първата световна война не можа да затъмни сиянието на духовното небе в тяхната младост. Хуманисти и толерантни, те почувстваха величието на Октомврийската революция, но не разбраха нейното значение. Мнозина от тях протегнаха приятелски ръка на Горки хуманиста, но не на Горки революционера. Космополити и хуманисти, те бяха чужди на омразата. Но и на борбата.

И все пак, изтънчената радост на техните възвишени духовни удоволствия прилича на пир пред чума. Защото вихърът идваше. И той завари неподготвени и слаби мнозина от тези духовни рицари, помете още с първите си пристъпи въздушните им кули, превърна ги в бегълци, скитници, самоубийци. Малцина от тях, протегнали слаби ръце, се опитаха да спрат бурята. И още по-малцина разбраха, че е нужно да станат войници в големия двубой, който по същество е класов.

Цвайг не беше между тях.

Някои литератори и критици, свикнали все още да боравят с класическите литературни жанрове като неизменни дадености, не могат да проумеят колко подвижни и условни станаха техните граници. Те вярват, че писателят изразява себе си само посредством прозата, поезията или драматургията. И затова предпочитат да разглеждат Цвайг единствено като новелист, а на есеистичните му портрети не обичат да се спират, понеже те страдали от „субективистично разбиране на взаимоотношенията между човека и обществото“.

Нямам намерение да противопоставям новелите на Цвайг на неговите есета. Но аз мисля, че писателят еднакво дълбоко и силно изразява себе си както в сполучливите новели, така и в сполучливите си есета. Истинският творец никога не е обвързан от условностите на жанра и винаги съумява да ги преодолее, за да изрази най-пълно и цялостно онова, което трябва да каже.

В „Светът от вчера“, която има мемориален характер, Цвайг твърди, че най-сполучливи и най-любими негови творби са „Еремия“ и „Еразъм Ротердамски“. Тъкмо последната книга е истинската негова изповед, творбата, която му е дала възможност да разкрие своята духовна същност, своите най-интимни вълнения и своята трагедия. Цвайг е разбирал много добре, че паралелът между две исторически епохи и две исторически фигури, изпълнени със съвременен дух, ще прозвучи с по-голяма трагедийна сила, отколкото измислени герои, които се движат в една измислена епоха. В тежки исторически моменти човечеството винаги е обичало да вярва най-много на историята.

Като редица големи писатели и Цвайг умее да наднича в миналото, за да каже с помощта на него и чрез него някои истини за съвременността. Той съзнава, че няма две напълно еднакви епохи, както няма и два напълно еднакви човешки характера. Но той знае, че има духовна близост между събитията, както има близост между човешките характери и човешките изживявания. Иначе как бихме почувствували непреходната хубост на вечното в изкуството? Сходните в своето историческо развитие епохи и сходните обществени ситуации са склонни да създават и характери, които си приличат. Нещо повече — близостта на човешките характери, живели през различни времена, е много поетична и много интересна от психологическа гледна точка. Та нали тъкмо тази близост, тези неочаквани и странни паралели са изплели фабулата на най-хубавата новела на големия югославски писател Иво Андрич „Прокълнатият двор“.

Защо Стефан Цвайг е избрал епохата от края на XV и началото на XVI век, за да дири сходство със своето време? Защото това е „Еразмовата ера“, времето на хуманизма, който, дошъл от Италия, продължава само половин век в Германия, за да се поеме или да бъде смачкан от Реформацията. Но той успява да разбие много от старите догми, да разтърси тяхната вековна устойчивост и да възвърне любовта към Елада, към философията и литературата. Твърде често, когато човечеството е забравяло или е било принудено да забрави за Елада, е настъпвала ера на схематизъм, догматизъм и духовна нощ. Само половин век съществува хуманизмът в Германия, за да настъпи след него страшният религиозен фанатизъм, безконечните религиозни войни, залезът на изкуствата. Ето къде е подирил духовния паралел големият писател. И много правилно той е съсредоточил своето творческо внимание върху интересната и про-

славена личност на възплъщението на немския хуманизъм — Еразъм Ротердамски, който трябваше да загине между две враждуващи сили.

Цвайг е проучил добросъвестно и методично епохата, историческите факти и лица. Той се стреми да запази историческата достоверност и същевременно — да я изпълни със съвременност, с цвайговски дух. Някъде паралелите стават тенденциозно еднообразни, но големият писател е съумял да намери художествената мяра между историческата правда и изповедта. И затова от тази малка творба на Цвайг ние ще научим повече за неговото време и за неговата трагедия, отколкото от автобиографичната „Светът от вчера“, гдето тъкмо обобщаващият дух, възвишеният синтез се е изплъзнал изпод треперещите пръсти на автора.

Не е трудно да разкрием в Еразъм Ротердамски не само любовта на писателя, но и негови собствени черти от духовния образ. Затова и тук усещаме дъх от онази поезия, която е така характерна за Андричовата новела „Прокълнатиот двор“. Както пък в образа на Мартин Лутер леко ще открием задъханата сила на фанатизма, на сектантската омраза, които трябва да пометат и смажат ефимерния свят на хуманизма.

Паралелът не е груб, направен е нещо, с тънка и знаеща ръка, с много любов и вълнение. Навсякъде това съдържано и благородно вълнение ни облъхва и покорява. Далечната красота на миналото, обляна със съвременна светлина, добива особена релефност и трагедийна патетичност. Действително „Еразъм Ротердамски“ е най-личната и вълнуваща творба на големия австрийски писател.

*

„Който не може да бъде Еразъм, желае да бъде епископ.“ Тази мисъл на Лабрюер е по-дълбока, отколкото изглежда на пръв поглед. Тук не става дума само за двата пътя на човешката амбиция, които най-често взаимно се изключват, нито за това, че някои бездарни творци предпочитат да бъдат администратори. Великият характеролог и есеист очевидно е искал да каже нещо повече: истинският творец не може и не трябва да се стреми към епископството, към малката житейска амбиция в името на голямата задача на своето дело. Амбицията на личността и амбицията на делото често са противоречиви. Еразмовците имат историческо предназначение, което не се измерва с титли и санове и по-голяма задача, която е извън ежедневните мащаби. Този, който гони като своя цел епископския жезъл, не може да бъде Еразъм.

Цял живот Еразъм Ротердамски е бягал от епископските жезли. С учудваща ловкост и гъвкавост още от ранни младини този човек се е стремил да се измъкне от клещите на духовната йерархия, която е искала като ескаватор да го изкачи на своя връх. През последните години на живота си прославеният учен ловко като тореадор е отхвърлял червената кардиналска мантия от плещите си, с която папата е желаел да го плени.

И тука е красотата на този характер така както ни го е показал Стефан Цвайг. Еразъм е бил един „*homo pro se*“. Това е мотото на цялата Цвайгова книга. Но дали Еразъм е бил „*homo pro se*“ самоцелно индивидуалистично или пък се е стремял да принадлежи на себе си, за да принадлежи на делото си, за да твори, да може свободно да изпълни историческата си мисия? Дали Еразъм се е борил за своята творческа свобода, за да бъде роб на своето дело, което значи — на другите, на хората? Или пък Еразъм се е борил, за да бъде лично той свободен, защото така

се е чувствувал най-добре, защото е бил изтънчен индивидуалист, който е желаел да се откъсне от големите проблеми на века, да се изолира в илюзорния си свят и така да живее спокойно и приятно? Дали той се е отказал от епископския жезъл, понеже се е стремил към по-голямата, по-трайната слава, пред която жезлите и кардиналските мантии изглеждат детински играчки?

Ето тук е големият въпрос, който стои не само пред нас читателите, но и пред самия Цвайг, пък и пред множеството учени, които са изследвали епохата и които са изучавали живота на прославения човек.

Известно е, че революционерите не са обичали Еразъм. Енгелс не е бил възхитен от неговата личност. Но, от друга страна пък, множество писатели от Рабле до Цвайг са се възхищавали тъкмо от способността на хуманиста да бъде миролюбец и свободен, да не предпочита златото на жезъла, нито славата на водач пред безшумното, изпълнено с рискове дело на благородното творчество.

Образът, който създава Цвайг, е едновременно исторически правдив, но изпълнен с много от личността на автора. Това е портрет на Еразъм и на Цвайг като онези китайски фигури, които погледнати под един ъгъл се виждат с едно лице, а погледнати под друг ъгъл се виждат с друго лице. Всеки момент Еразъм и Цвайг се сливат, разделят и отново сливат. И ние разбираме и двамата, вживяваме се в характерите на писателите, живели в така раздалечени епохи, но така близки по своите творчески възжеления и по своята творческа трагедия.

*

Неправилно е да дирим навсякъде аналогии в живота на Еразъм и на Цвайг. Към това не се е стремил и самият писател. Например колко различни са тяхното детство и младост?

Еразъм много рано се е срещнал с нищетата, с дисциплината и с догмата — трите свои смъртни врага, които най-трудно е можел да понася. Той започва като ученик в различни духовни училища като монах, за да дойде до колежа Монтегю в Париж. Но през това време на нищета и догми момчето е успяло да изучи съвършено латински език и да обикне изкуствата, свободната човешка мисъл. И нещо повече — да проникне отатък бронята на Рим, за да дойде до Гърция — вечният извор на свежа духовност. Това детство на писателя не ви ли прилича на детството на Жулиен Сорел? И най-странното е как духът на Ренесанса прониква в бедното невзрачно манастирско момче, притиснато от суровата дисциплина още в най-ранни младини.

Ето какво пише Еразъм в своите „Беседи“ за парижкия колеж Монтегю: „Тук трябва да изоставиш всичко, което дължиш на *bonae litterae* и да върнеш всичко, което си пил от Хеликонските извори. Старая се да не предприемам нищо, което да прилича на латински или на нещо изящно или духовно и аз съм вече толкова напреднал в тази насока, че имам надежда скоро да ме признаят за един от техните. . .“

Не изрича ли почти същите думи и Жулиен Сорел триста години по-късно по време на престоя му в Безансонската семинария? Младият Жулиен Сорел не прилича ли удивително на младия Еразъм, въпреки различието на по-нататъшната им съдба? Всички онези широки творчески духове, които е трябвало да се срещнат в ранни младини с догматизма и със суровата дисциплина и не са се прекършили, са сигурни бъдещи

еретици, революционери или поети. Еразъм става еретик. Жулиен — бунтар.

Творческият и търсещ дух на Еразъм се разцъфтява под тежката каменна плоча на този плътен и суров църковен догматизъм. Творческият и търсещ дух на Цвайг разцъфтява в свежата атмосфера на Виенската гора, сред римите на символистите, във веселата ритмика на Щраусовите вальсове, сред напрегнатата тишина на големите световни библиотеки.

И може би австрийският писател никога не би си спомнил за средновековния хуманист, за неговата съдба и трагедия, ако не беше се спуснала духовната нощ над Европа, ако силите на фанатизма и мракобесието не го бяха подгонили от родината му. Последната половина от живота на тези мъже си прилича. Тя е, която ги свързва. И затова „Еразъм Ротердамски“ е не само най-личната книга на Стефан Цвайг, но и най-трагичната. В нея постоянно усещаме сладникавия отровен газ, който ще изпълни за последен път гърдите на писателя, за да не му позволи да дочака утрото.

Нямам намерение да разглеждам подробно биографията на Еразъм, нито пък да правя описание на неговата епоха. Това го е сторил със забележителна проникновеност австрийският писател. Интересни за нас са само тези страни от характера на хуманиста, които са послужили за лична изповед на Цвайг и които разкриват частица от неговата трагедия. Интересни за нас са тези страни от епохата, които е използвал писателят, за да разкрие трагедията на своето време.

С дълбока вътрешна любов, която непрекъснато оживява фините контури на историческия образ, рисува Цвайг своя незабравим портрет. Много и големи художници от Холбайн до Дюрер са рисували Еразъм Ротердамски. Но във всеки портрет ние разкриваме не само изтънченият облик на хуманиста, но и пламения дух на художника. И в този последен портрет, правдив, но трагичен, художникът не е желал да скрие своето развълнувано и тревожно лице.

Ето например с какъв възторг говори Цвайг за космополитичния дух на Еразъм. Нали и Цвайг цял живот се е стремил да бъде космополит? Но дали това е достойнство или слабост?

Обърнете внимание, че Еразъм Ротердамски говори и пише само на латински език, че назовава за свои приятели само онези, които говорят и пишат на латински език и въпреки че познава отлично гръцки, той предпочита официалния език на духовенството.

По този начин чрез студентите интернационални слова Еразъм се откъсва и желае да се откъсне от духа на своя народ. Той винаги се е отнасял с аристократично пренебрежение към всички онези обикновени хора, които живеят, страдат, мечтаят, умират и които не знаят да говорят на латински език и не знаят кой е Платон.

От момента, когато хуманистът започва да мечтае за своята интернационална и космополитична държава на духовния елит, той все повече ще се отчуждава от живия трепет на своето съвремие. Неговото дело ще става все по-абстрактно-научно и все по-сухо. Неговата лична биография ще става все по-еднолинейна и по-затворена. Еразъм ще пътува. Но при това пътуване никога няма да мисли за връщането. Той е един от първите безотечественици. Той е един от първите средновековни хора, които ще кажат: *ubi bene, ibi patria*. И въпреки че това *bene* е възвишената възможност за труд, ние го приемаме като висша форма на индивидуализма, като висша форма на откъсване от своя собствен народ. И като източник

за творческо безсилие. Наистина Еразъм никога не е мечтаел за поетическа слава. Той винаги е вярвал, че е учен и че науката е интернационална. Че тъкмо нейна задача в името на развитието е да унищожи границите между народите и да сближи учените в една духовна общност. Но самите народи и по-дълбоките сили, които ги движат, ще покажат ефективността на Еразмовата задача.

Хуманистът не е живял изолирано. Вред, където е отивал, са се събирали около него най-изтънчените хора на духа, често принцове, благородници. Характерното за германския хуманизъм за разлика от италианския е това, че той се осъществява мимо кардиналите, покрай първенците в църковната йерархия. Западащото рицарство понася на своите поломени копия знамената на новите идеи, които така устремно нахлуват.

Хуманистът е обичал разговорите в затворената стая, интелектуалните спорове, водени с изящество в дух на изтънченост и търпимост. Ужасявал се е от „намесата на тълпите“ в духовните работи. Особено добре се е чувствувал Еразъм в Англия при срещите си с Томас Мур и неговите приятели. Никога нищо, което не е фино и деликатно, не е могло да развълнува този изтънчен човек.

И все повече с течението на годините духовният епикуреец се е зазиждал в своите навици и все повече се откъсвал от тъмната маса, която го е заобикаляла, която е гледала с упование и вяра в него, но която е била невидима за духовния му поглед.

Еразъм е първият истински книжен писател. Той е отрасъл в библиотеките. Той е затрупал дните си със свитъците и книгите. Неговото творчество, безчислените му писания се създават и раждат от чужди сокове. Той е умеел да изстиска пергаментите и пращите томове, да изкарва сока им, да го преработва в нови еразмовски творби. И това е било върховната му радост. Той е умеел да се възрождава, когато диша древния прах на библиотеките. Всичко в неговия дух е дестилирано през книгите и през чуждите мисли. Този пътуващ монах много повече от блажения Августин е умеел да се изолира от бурите и вълненията на живия живот сред томовете чужди писания.

Нещо повече — дълбоко в своята същност Еразъм не е можал да понася „грубостта“ на еснафите, търговците, в това свое безшумно, но напълно съзнателно откъсване от хората. Той не го декларира с подозрителна ярост като нашият Пенчо Славейков, а просто издига една тънка, макар и стъклена стена между себе си и всички онези, които не са латинисти и учени. С търпелива, хладнокръвна и уверена упоритост изтънченият човек се защитава от пристъпите на житейските бури и винаги се стреми да се завърне във възвишено трезвата служба на своето всекидневие.

Цвайг с радост говори за това колко Еразъм е обичал да пътува. Но писателят не иска да ни каже, че хуманистът никога не е забелязвал нито красотата на алпийските глетчери, нито живописната хубост на големите италиански езера, нито свежия дъх на онова море, което е миело бреговете на свещената древност. Нещо повече — в Рим той минава студено и хладнокръвно покрай света на изкуството, без да го забележи и почувствува. Това е един интересен момент, на който Цвайг не се е спрял. Хуманистът Еразъм не е успял да види със своя зрящ и с духовния си поглед великите свои съвременници Леонардо, Рафаело и Микеланджело. Хуманистът не забелязва изкуството на Ренесанса. Той преминава край

него хладно и спокойно, така както преминава хладен и спокоен, зачетен в своите книги край алпийските върхове, огрети от пролетното слънце.

Този човек е чужд на възторга. Твърде груб е той за неговата изтънчена душа. За патос не може да става и дума. Нищо не е по-чуждо и по-просташко за Еразъм от патоса. Едничкото душевно движение, което му е любимо, това е иронията. Той смекчава сухотата на своите писания не с огън, а с ирония. От логика и от ирония са изплетени най-хубавите творби на хуманиста. Дори когато спори с Лутер в своето прочуто съчинение за свободата на волята, между изтънчените и уверени логически построения умело се прокрадват лукавите стрели на иронията.

Еразъм Ротердамски е обичал древната поезия, но не е поетичен гений. Той е ироничен. У него творчеството не блика, не избухва. Той изковава книгите си внимателно, упорито, със златарска добросъвестност и изкуство. Той не е способен на големи и силни възмущения. Едничките му възмущения са от интелектуално естество.

Ние не можем да си представим това мъничко човече, познато ни от безброй портрети, твърде студено, твърде фино, да говори пред народа в ролята на трибун или военачалник. Ние не можем да си го представим дори с искри в очите. Той е чужд на страстите и не ги разбира. Той е чужд на големите душевни движения и може да премине хладнокръвно край Рафаелова мадона, край Женевското езеро или пък да остави дълги дни болния си приятел Улрих фон Хутен да го чака пред затворената му врата.

Откъснатостта от живия живот, от големите душевни възмущения, липсата на възторг и вечната ирония, която трябва да го замести, скептичната усмивка, която трябва да замести искрите в погледа, показват не сила и благородство, както вярва Цвайг, а слабост и душевна студенина.

Такъв човек може да бъде хуманист и реформатор, но никога революционер. Такъв човек може да упражнява влияние, но не е способен да достигне до сърцето на народа, което ще рече — да остави трайно, могъщо и неостаряващо дело. Такъв човек може да бленува за една държава над държавите, на духовните принцове, но тази антиисторическа и идеалистическа държава никога не може да бъде трайна. В пропития с тревожна печал епilog на своята книга Цвайг тъгува за държавата на Еразъм, за Еразмовия и за своя блян и тази поетическа тъга е красива. Но тя не ни обяснява как и защо делото на Еразъм падна издухано от бурята като призрачен андерсеновски град. Но трагичният епilog ни обяснява как и защо прославеният писател и хуманист Стефан Цвайг се превърна в беглец и скитник, отхвърлен от своята родина. . .

*

И все пак този книжен човек Еразъм, откъснат от живия живот, този универсален учен пръв се обявява против догмите, осмива ги, ако и да не ги събаря. Отгде идва неговата сила? Разбира се, от книгите, чрез които той схваща не само духа на древността, но и духа на своето съвремие. Той умее да усеща промените в атмосферата тъкмо благодарение на духовната си изтънченост. Изтънчеността е по-чувствителна от силата, макар и по-малко устойчива.

Парадоксалното е, че Еразъм нанася най-тежкия удар върху догмите посредством едничката своя книга, която пише без научни задачи, която я създава за шегата и забава. Това е „Възхвала на глупостта“. Тук той се е откъснал от научните литературни факти, за да дойде до житейските

факти, до живия живот. Тук ние виждаме какъв добър наблюдател е хуманистът. Тук логиката е така преплетена с иронията, че самата се превръща в нещо живо, свежо, интересно. Това е най-некнижната творба на Еразъм и затова най-жизнената, най-ярката. Той никога не е разчитал за своята слава на нея, както и на „варварите“. Но тъкмо чрез нея и чрез „варварите“ той достига истинската слава отчасти времето и отчасти своята епоха.

Цвайг с особен възторг говори за способността на Еразъм да не принадлежи на никаква партия, да бъде над групите и колективната омраза, да бъде далеч от суетните борби в името на своето творчество. Нали така той изразява своята същност, своя неизменен стремеж за *pro se*. Тук е и сърцевината в Цвайговата книга. Тук е и сърцевината в Цвайговата трагедия.

Аз няма да разглеждам етапите в дългата борба на Еразъм за духовна свобода. Искам да подчертая обаче, че той е един от първите европейци не само безотечественици, но и хора без корени. Той е пътуващ странник. Той е живял на коледа като онези наши съвременници от буржоазния Запад, които са горди със своите подвижни къщички, закачени на мотори. Те могат да бъдат всякъде. Обаче никъде те не се чувствуват свързани със земята и с народа. Никъде те не могат да изпитат дълбоките чувства, които създават трайността на духовните връзки. Те са свободни, но твърде скъпо заплащат свободата си, защото отрязват своите корени. Те не могат да пият соковете на земята и трябва да се хранят само с онова, което въздухът им носи.

И Еразъм никога не се е хранил със соковете на земята, а с онова, което въздухът му носи. Той не е посещавал Англия, Франция, Германия — за него те са били безразлични. Той е посещавал няколкото приятели в тези страни и библиотеките. Той не е тъгувал, когато е напуснал една страна, защото не само не е искал, но не е и можал да пуска корени. Сила се изисква за това.

По същия начин той не е умеел да пуска корени в идеите. Не е имал сили. Това е един дух, твърде немощен, въпреки огромната задача, която си поставя. Обърнете внимание, че той не умее да се застоява дълго време дори върху една научна проблема, да ѝ бъде дълго време верен. Това се дължи пак на липсата на достатъчно сили. При всяка сериозна пречка по пътя към дадена задача Еразъм я изоставя. Оттам е и тази ширина на неговия дух, но в замяна на дълбочината. Той не е бил способен да задълбава в една насока, да центрира силите си. Разливането често е по-приятно и изисква по-малко напрежение на волята от центрирането. Еразъм бяга не само от страна в страна, не само от фанатизма и болестите, но и от идеите, от задачите на своето време.

Цвайг ни е нарисувал физическия портрет на хуманиста. И особено ярко е посочил лицата на сили в това дребно изтънчено тяло. Цвайг ни е нарисувал и духовния портрет на Еразъм. Но тук той не е пожелал, не е намерил сили да посочи липсата на сили в този човешки характер, космополитичен и без корени, безплътен и ефирен, който желае да тежи върху една епоха, тежка от икономически и политически проблеми.

Цвайг с особен възторг говори за миролюбието на Еразъм. И действително този антифанатичен човек е бил дълбоко миролюбив. Но дали неговото миролюбие, неговата антифанатичност не извира от липсата на духовни сили и от липсата на вяра? Блестящата ирония на Еразъм не е ли плод на скептицизъм? Не е ли тя пана от чувството за превъз-

ходство над другите? Не е ли това една разлагаща киселина, поставена в красива кристална бутилка и напръскана със скъп парфюм?

Лутер го е почувствувал: „Този, който от безстрастие или скептицизъм показва колебание по верските въпроси, трябва да престане един път завинаги да се занимава с богословие!“

Никъде слабостта в един човешки характер не личи така ярко, както в колебливостта. Еразъм не обича да взима ясни и строги решения и ако ги вземе, дълго след това се съмнява и колебае. Постепенно неговата воля се атрофира за действие. Той е свикнал в дни, изпълнени с напрежение да върви по диагонала, за да има свобода за лавиране и за отмятане. Той не умее рязко и твърдо да отказва и предпочита с хитрост и гъвкавост да се измъква от трудните положения.

Това не показва подлост и нечестност. Само слабост на една воля, която е отвикнала да бъде в съприкосновение с действителността и да бъде подхранвана от силата на колектива. Това е един изтънчен индивидуализъм, чиято ирония и скептицизъм показват вътрешната му слабост.

Еразъм не е страхлив, за което толкова много е бил упрекван. Страхливецът не е способен да напише „Възхвала на глупостта“. Страхливецът не е способен да се изправи между две гигантски сили като папата и Лутер и да загине. Но тук има нещо по-тънко: истинският страхливец не е способен за трайна, настойчива и упорита съпротива и то срещу своите най-висши началници, тези, които са начело на една йерархия, в която е включен самият Еразъм. Истинският страхливец обаче е способен за внезапни и силни изблици на храброст, когато ножът допре до кокъла. „Бой се от страхливеца“, сигурно е мълвел Робеспьер, след като е бил свален от власт и благодарение изключително смелата реч на страхливеца Талиен.

Когато са го упреквали, че не е храбър, Еразъм е отговарял: „Това би било страшен упрек, ако бях наемник. Но аз съм учен и мирът е нужен за моите трудове.“ И това е вярно. И още нещо: Еразъм, който не е ограничен в рамките на една партия, е бил способен да вижда нещата от различни страни. Това отслабва вярата и волята. Неговата колебливост не е рожба на страха. Неговото огромно дяло не е рожба на страха. Твърде често Еразъм е усещал с изостреното си обоняние миризмата на кладата и все пак не се е отказал от своето дело. Той е бил праволинеен в своята колебливост, в своето нежелание да взима страна, в своето миролюбие. Една борба, един спор, едно сражение винаги отклоняват твореца от големите творчески задачи, нарушават душевното му равновесие. Но от друга страна, само в атмосферата на вярност към една идея може да се роди сила. „Нотпо рго се“ са верни на себе си. Но това не е достатъчно за този, който желае да бъде духовен водач.

Както често става с такива духове, Еразъм е еkleктик. Той, носителът на духа за съгласуване крайностите и противоречията, не е можал да се подчини на една система, мироглед или доктрина. Той не е диалектическа фигура. Еразъм признава само единството на противоположностите, но никога и борбата на противоположностите.

Но понеже е начало, от този еkleктичен конгломерат, потекоха силни струи в живота, в литературата и в науката: от реформацията на Лутер до селските бунтове, от беседите на Цвингли до пламенните речи на Мюнцер, от стиховете на фон Хутен до реалистичната сатира на Рабле.

Цвайг твърде много говори за антифанатизма на Еразъм, но малко за неговия антидогматизъм. А тези неща са свързани. Еразъм е анти-

фанатик, понеже не може да понася властта на догмите. Догмите са винаги войнствуващи. И често се превръщат в съществуващи сами за себе си. Те са склонни да парализират живия дух, да отнемат творческата свобода. Ето какво е ужасявало Еразъм. Благодарение на ненавистта към догмите, тази антипатетична и антигеронична фигура извършва едно героическо дело, един исторически подвиг: Тя снася „онова яйце, което Лутер трябваше да измъти“.

*

Слабостите на Еразъм ни разкриват, разбира се, относително слабостите и на Цвайг. Явно, че този блестящ портретист не е съумял дълбоко да ги разбере, за да разбере своята собствена трагедия. И да я надживее.

С особена сила той рисува големия конфликт, „сблъскването“ между Еразъм и Лутер. Показал ни е дългото нежелание на Еразъм да вземе страна, гениалната му гъвкавост, неочакваната му способност да понася хули, обиди и от двете страни и въпреки всичко да не се определя. Дори когато цяла Европа вика „да се покаже!“ — Еразъм си остава скрит в своята дупка и изчаква да отмине бурята. Той не ламти за епископство и не се присъединява към по-силната страна, за да се преобърне, когато тя падне и да мине към победителите, както ще прави това с удивителна виртуозност един друг герой на Цвайг — Фуше. Еразъм служи на своето собствено дело, за което е нужен мир.

Но когато най-после конфликтът избухва, светът наблюдава едно от най-шумните и величествени философски сблъсквания, каквито са ставали някога. Това е турнир от невиджан мащаб, чийто залог не е прекрасната дама, а духовното бъдеще на Европа.

Известно е, че в този турнир Еразъм е бил консервативната сила. Той се е стремил да стои на едно място, когато историята е бързала. Той е искал да наложи своето дело отгоре, извън дълбоките исторически сили. Той, заобиколен от тънък слой пропаднали рицари, окупирани сред книгите, е искал да спре народните сили, които в този момент е изразявал младият доктор по богословие Мартин Лутер.

Цвайг не е изобразил цялостно епохата. Него са го интересували характеристиките. Лутер, въпреки стремежа към обективност, той гледа като враг и то не само на Еразъм, но като свой личен враг. Монахът въплъщава онези сили, които разрушават и света на Цвайг. Тук добросъвестността на художника постоянно се бори с тезата. Самата историческа личност подпомага писателя да я изобрази едновременно правдиво и с известна скрита, дълбоко притаена ненавист. Има все пак разлика в портретите на Лутер, направени от двама писатели като Томас Ман и Стефан Цвайг.

Зад образа на фанатика от реформацията Цвайг иска да покаже частица от характеристиките на онези личности, които израснаха като гъби през първата половина на XX век. Вместо изтънчените фигури на Бриан, Томаш Масарик, Брюнинг, Ерио, които винаги можем да си ги представим с книга в ръка, се явяват нови хора с ботуши, войнишки колани, със знамена и лозунги, които възбуждат народите към злоба и омраза и които се стремят към различните форми на война, защото само в нея и чрез нея могат да изразят своята фанатична природа.

Аз няма да се спирам на забележителния портрет на Лутер така, както е създаден от Цвайг. И тука искам да обърна внимание само на

някаи интересни подробности, които портретистът е забелязъл и ги е осъвременил с оглед на своята подтекстова задача.

Най-напред той е показал силата на този учен богослов. Докторът от Бюртембергския университет е истински германец: „Ям като бохемец, пия като германец.“ Или: „Който не обича жените, виното, песните — остава глупав за цял живот.“ Всичко в този човек е противоположно на Еразъм: „Неговият гений се крие повече в чувствеността, отколкото в умствените способности“ — казва Цвайг.

Докато характерното за Еразъм е липсата на жизненост, изтънеността и в крайна сметка липсата на сила, характерното за Лутер е изобилието на жизненост, която прелива като бирата в пълната му чаша и която изразява неговата груба, фанатична и безскрупулна природа. Това е една плебейска жизненост, която не познава погнусата от действието. С тежки от воля и от омраза ръце пристъпва баварецът към своя противник. Юмручетата на Еразъм са леки като пеперуди, всеки момент готови да се откъснат от тънките аристократически китки на интелектуалец.

Когато вниквам в портретите на тези два така противоположни характера, мъча се да намеря някакви бледи поне подобия на тях в нашата история. По редица исторически причини нашият народ не е създал характер, подобен на Еразъм. Ние нямаме в историята ни Еразмовци. Но по народната сила, по огнения патос, по зловнатата дарба за борба, по грубата си откровеност, по могъщата способност за непосредствен и ярък стил, за стихийен гняв, нашият Захари Стоянов прилича на Лутер — публициста, бореца. Разбира се, приликата е условна и смела. Но това са хора с гладиаторска природа.

Между Лутер и Еразъм отначало няма никаква съществена разлика в идеологията. Лутер започва оттам, откъдето Еразъм завършва. Но тук ясно се вижда, че не е достатъчно да се твърдят едни и същи неща, но и как се изразяват те. Че истините, преминали през ярки творчески индивидуалности, придобиват различна окраска. Идеите на Еразъм, облъхнати с неговия изящен и миролюбив дух, веднага се превръщат в нещо меко, приемливо, неопасно. При Лутер те избухват като снаряди, тревожат, смущават, раждат противници.

Със своя портрет на Лутер Стефан Цвайг всъщност е направил един от най-ярките и най-правдивите портрети на дуче, фюрера, поглавника, каудилио и т. н. — на всички онези, които изпълниха с маршови стъпки, с барабанен бой, с омраза и с убийствен страх първата половина на нашия век.

И Еразъм и Лутер са амбициозни и славолюбиви. Но Еразъм дири славата в своите произведения, а Лутер — в борбата, войната, победата. Двубоят между двамата е предварително решен. Тънката сребърна шпага на Еразъм ще се разбие на хиляди парчета от тежкия тевтонски меч на Лутер. Цвингли сравнява Еразъм с Одисей, а Лутер — с Аякс и това е правдиво. Но този Одисей притежава и даровете на Касандра. Той е проницателен. Той ще види оттатък този двубой хилядите двубои и войни, които започват. Сразеният хуманист ще промълви: „Ако видите света плячка на войните, спомнете си, че Еразъм го предсказа.“ Неговата прозорливост е и негова трагедия. Тя му пречи да върва, тя му пречи да воюва. Лутер знае това: „Прозорливостта спира устрема.“ Касандра никога не е могла да замени Хектор. Хектор никога не ѝ е позволявал да разказва на народа за своите видения.

В този двубой Еразъм е подкрепян от тънката прослойка на запад-налите рицари и на изтънчените духове. С Лутер е германският народ. Но тук има още нещо у Еразъм, на което Цвайг не се спира, но което остро войнишко око на Лутер забелязва: „Световните работи имат за него по-голямо значение от божествените.“ Това е типична реплика на фанатика, отдаден всецяло на своята идея, към по-широкия, към по-изтънчения, обичащия свободата и спокойствието учен. Лутер е уловил антидогматичната природа на Еразъм, неспособността му да страда, да търпи мъки и да жертвува себе си заради една идея по простата причина, че недостатъчно дълбоко вярва в нея. Уловил е и неговото духовно епикурейство, което лукаво е прикрито зад свободолюбието, миролюбието, хуманизма. Тук ние надничаме и в психологията на фанатизма. Фанатизмът трябва дълго да живее в душата. Тя трябва да го отхрани с всички свои сокове. И когато той я изпълни цяла, изскача навън и се излива в огън, който може да запалва другите. Във фанатизма се крие мощта на съсредоточението. В скептицизма — красотата на свободолюбивата ръспръснатост.

Като гладиатор с главня в ръката се втурва Лутер срещу своя противник, който вместо щит му противопоставя плетеница от изтънчени фрази, красива холандска дантела, която ей сега ще пламне в огъня. В своя диалог „*Anti barbari*“ Еразъм говори с ужас за варварите. Сега той вярва, че ги вижда да протегат груби и силни ръце към неговото дело и към неговата творческа свобода.

А Лутер (неговият портрет, направен със скрито бликаща омраза и с тъгата на победения е в някои отношения по-ярък от портрета на Еразъм) започва да говори вече като пророк. В борбата на такива хора, изтласкани на върха на историческата вълна, винаги има красота и романтика. Но щом победят, често те се превръщат в тирани или люти врагове на развитието на революцията. Ето как говори Лутер: „Бог ми е заповядал да обучавам и упътвам Германия.“ Не ви ли напомнят поразително тези думи думите на „новия месия“, който унищожи изтънчения интелектуален свят на автора на книгата? С такива думи в различни варианти обичат да си служат повечето от онези, които претендират за вождове, пророци, живи богове. Ние ще ги чуем като ехо да се предават от век на век и хорово да зазвучат в първата половина на нашия век. И ето го познатото, най-страшното за Еразъм: „Който не е с нас, е против нас.“ „Аз съм гибелин за гвелфите и гвелф за гибелините“ — ще промълви с примирена скръб хуманистът.

Ето защо в първите фази на своята борба Лутер е истински велик. Тогава той е народен човек и тогава разкрива богатствата и силата на своята нибелунгска природа. Тътенът от чука, с който заковава върху вратата на Вюртембергската катедрала своите 95 предложения, разтърсва Германия. Неговото прочуто „Не мога да говоря другояче“ — пред събранието във Вормс и пред ясно очертаващата се клада, ни изпълва с възторг. В страшната тишина под похлупака на тиранията и догматизма шепотът на Еразъм не може да намери ехо. Но мощният, смел глас на Лутер прокънява над епохата. Велик еретик се е родил.

Но понякога същите сили на един характер, които са го довели към исторически обусловената победа, се превръщат в желязна спирачка за по-нататъшното историческо развитие. Когато възтържествува, Лутер от борец се превръща в победител, а след това в месия.

Както Еразъм със своята сребърна шпага на иронията не може да спре историческата вълна, така и саксонският Херкулес със своя боздуган не може да спре революционното дело, което го надминава и премазва. Селяните, германските селяни, тези, за които Еразъм не се интересува и за които Лутер вярва, че умеят да бъдат само послушни войници, поставят своите социални искания, които трябва да заменят църковно-догматичните спорове. Начело на народа застава друг човек — млад, силен и чист — Мюнцерн.

Лутер веднага се отказва от тези, които вярват, че продължават революционното му дело. Той не желае да ги признае. Но те го признават. И той от своя страна трябва да вземе страна в тази нова война, разгоряла се сега вече между принцовете и народа. И тогава ние виждаме в какъв страшен реакционер се е превърнал докторът по богословие. Ние разбираме, че понякога тъкмо бивши революционери могат да станат тирани, след като се откъснат от народната вълна и започнат да служат на своята хипертрофично разраснала се амбиция.

Цвайг се е докоснал до проблема, но го е отминал. А той е така важен и така съвременен във връзка с личната трагедия на писателя.

Сега вече Лутер пише памфлет не против Еразъм, а против селяните; „Този, който загива в редовете на принцовете, става блажен мъченик, но онези, който пада на противната страна, отива право при сатаната. Този, който мисли, че няма нищо по-опасно, по-вредно, по-сатанинско от един бунтовник, да го претрепе, да го удуши, да му изпие кръвта от крито или тайно!“

Така говори бившият народен човек със своя собствен народ, тръгнал да търси правата си отгъткъ църковните догми. А когато полетата на Германия се покриват с кръв, същият богослов и духовен апостол ще се провикне: „Аз съм Мартин Лутер, който уби всички разбунтувани селяни, защото аз заповядах да ги претрепят. Взимам тяхната кръв върху съвестта си.“

С такава тържествуваща циничност не са се осмелявали да говорят за народа и най-кървавите императори и крале. С такъв език ще говори отсега нататък победителят в борбата Мартин Лутер не само със своите врагове, но и със своя народ. Той, борецът срещу догмите, се превръща в един яростен и свиреп догматик.

Силата, която разтърсва престола на папата, която смазва Еразъм, се е покрила с кръвта на бедния, търсещ минималните си права народ. Революционната сила, която разчупва старите догми, ражда новите догми. И за да ги узакони, ги облива с кръвта на селяните. И тук ние виждаме страшната суета на този човек. Защото няма по-голяма суета от тази да обезглавяваш неслъгласните с твоите мисли. Ще я видим за съжаление много често тъкмо в онези „водачи“, сред цъфтежа на които трябваше да прекара остатъка от своя живот свободолюбивият писател Стефан Цвайг.

И още нещо: „Словото божие, това е гневът, насилието, войната, разрушението. Не би трябвало да превръщаме меч в перо, нито войната в мир!“ Така говори Мартин Лутер. Така говорят онези, за чиято амбиция „богатства и мирна им слава не стига“. Те трябва да дигнат война и горди да минат неприятелския предел.

Повечето от амбициозните властолюбци не са се отказвали от две слави: военната и литературната. И тъкмо тази зловеща амбиция често е пречувала победния им път и пътят им към бъдещето.

Стефан Цвайг би могъл да продължи разкриването догматичната същност в образа на този фанатичен немски революционер. Нали той ще се обяви и против Коперник: „Глупецът желае да събори цялото здание на астрономията. Но светото писание ни казва, че Исус Навин е заповядал да се спре слънцето, а не земята.“

Еразъм като никой друг е разбирал не само същността в характера на своя велик противник, но и цялата разрушителна сила, която се е криела в него. Той е знаел, че самият ще бъде най-напред премазан в борбата. Защото историческата повеля и същността на неговата личност са го възправили между двата вражи вихъра. Но Еразъм не избягва от своето опасно място. Има някаква трагическа красота в тази дребна, вече старческа фигура с перо в бледата ръка, която се е изправила между гигантите, между Севера и Юга, за да бъде унищожена.

*

Еразъм в дълбоката си същност е истински творец, благородна и възвишена фигура в първата половина на своя живот, когато се осмелява да облее с киселината на съмнението вековните църковни догми и да ги осмее с тази дръзка и весела негова „Възхвала на глупостта“. Еразъм става трагическа фигура през втората половина на своя живот, когато все повече се откъсва от онези, които с чук и длето разгромяват вкаменелите от историческата традиция и псалмопения догми и особено от тези, които заедно с народа тръгват да установяват „царството божие на земята“.

Еразъм желае да бие камбаните, но не може и няма сили да участва в шествието на еретиците към кладите и мъченичеството. Той няма сили дори да раздвижи най-тежките, най-големите камбани, чието звучно дишане ще се понесе от татък сградите на университетите и манастирите, към селяните, към медните мини, към цялата гладна, измъчена и изтерзана страна.

Не може да създаде трайно революционно и трайно литературно дело един човек, който е без корени, впити здраво в земята, който не умее да пие от земните сокове и не умее да се опива от това буйно и силно вино. Премного ясна и хармонична е духовната природа на хуманиста. В нея не вилнеят никакви големи бури, никакви стихийни вълнения. Твърде малко, твърде светла и бледа кръв влага Еразъм в грамадата от книги, които създава и тя не може да се разлее по всички страници. Те си остават мъртви. Само в „Stultitiae“ хуманистът успява да събере цялата тая кръв, да я сгъсти на малкото страници и да ги превърне в голяма и силна литература. Заради нея в залеза на своя живот Еразъм ще получи топли лъчи от младата слава на един друг монах, който със сила и дръзновение ще продължи делото на Еразмовата творба — Рабле.: „Поздрав, поздрав на тебе възлюблен баща и чест на отечеството, гений и покровител на изкуствата, непобедим борец за истина!“

Цвайг мимоходом е отбелязал един твърде интересен момент от последните дни на Еразъм: преди да умре, той желае да види своята родина и за пръв път заговаря на родния си език. Ето тук е неговата истинска трагедия и неговото творческо безсилие: този човек, този голям хуманист не е умеел да говори на своя роден език.

И още нещо. Друг негов далечен ученик, пак продължител на духа от „Възхвала на глупостта“ — Джонатан Свифт, ще разкаже за духовната трагедия на онзи, който е останал сам далеч от всички свои близки. Това

е и трагедията на Еразъм. Той вижда гробовете, трагическата гибел на почти всички онези, от които се е учил, които са му били другари в жизнения път и които са се вдъхновявали от неговите книги. Загиват на кладата или под меча Хус, Джон Кнокс, Джон Фишер, Томас Мур, Цвингли, Томас Мюнцер и толкова други. Еразъм и Лутер остават. Еразъм вижда разрушен своя свят, своите идеали, слава, спокойствие, своя творчески уют. Остава сам. И тогава разбира може би, че духовната самота е най-страшна за едно творчество и за едно историческо дело. Че стремеш да се издигнеш над живота най-често те изтласква от самия живот. Че ограниченият, изтънчен духовен елит никога не може да замести здравата народна общност. Че в дни на големи и тежки народни борби позицията на духовна изолация и на иронична изтънченост е равностойна не само на бягство, но и на творческо самоубийство.

*

Стефан Цвайг се самоубива. Със своето значително творчество, със своята значителна слава, с трагичния си край той е една характерна фигура за литературния живот в капиталистическа Европа между двете световни войни. При него най-ярко се откроява трагедията и безсилието на абстрактния хуманизъм, на космополитичния „духовен елит“, който се стреми да влияе върху политическото развитие и който, поставяйки се над живота, всъщност остава извън живота. И най-благородните идеи, изпразнени от тяхното конкретно историческо съдържание, стават или безсилни, или реакционни. Всеки индивидуализъм е вид социално отричане.

„Свободен като всички тези, които са самотни и самотен като всички тези, които са свободни“ — с възторг говори Цвайг за своя Еразъм. Но какво значи тази самотност и тази свобода не само за могъщия юмрук на Лутер, но и за фелдфебелските ботуши на Гьоринг? Нали от тази самотност ще се дойде до отчуждаването на личността, до пълната духовна изолация, за която с такава печал пишат съвременните западни философи и есеисти от Сартър до Хайдегер.

Фигури като Цвайг — хуманистични, широки и толерантни все по-здравко ще бъдат притискани между инженера и генерала, новите духовни водачи в капиталистическия свят.

Цвайг и Екзюпери — това са двата духовни полюса, между които е разпъната една зъзнеща действителност, най-доброто, което тя може да създаде. Те съумяха да съберат и запазят в себе си оскъдната топлина на своето време и да я прелеят в творчеството и в жизнената си събда.

Действително смъртта на Цвайг не изглежда героическа. Но писателя ми прилича на онези японски самураи, които вярвали, че най-голямото отмъщение е да се самоубиеш пред прага на своя враг.

Цвайг се самоуби пред прага на същия враг, в борба с когото Екзюпери загина.